

TARTU ÜLIKOOL
Pärnu kolledž
Sotsiaaltöö korralduse osakond

Angela Adamson

**LASTE PEREST ERALDAMISE
ENNETAMINE SOS LASTEKÜLA
PERETUGEVDUSTEENUSE NÄITEL**

Lõputöö

Juhendaja: Kandela Õun, MA

Pärnu 2024

Soovitan suunata kaitsmisele

(allkirjastatud digitaalselt)

Kandela Õun

Kaitsmisele lubatud

TÜ Pärnu kolledži programmijuht

(allkirjastatud digitaalselt)

Monika Kumm

Olen koostanud töö iseseisvalt. Kõik töö koostamisel kasutatud teiste autorite tööd, põhimõttelised seisukohad, kirjandusallikatest ja mujalt pärinevad andmed on viidatud.

(allkirjastatud digitaalselt)

Angela Adamson

SISUKORD

Sissejuhatus	4
1. Teoreetiline ülevaade lapse perest eraldamisest, kaasamisest ja selle mõjust lapse tulevikule.....	6
1.1. Ülevaade lapse perest eraldamisega kaasnevast.....	6
1.2. Laste kaasamise olulisus neid puudutavates küsimustes.....	8
1.3. Lapse perest eraldamise ennetamine	11
2. SOS Lasteküla peretugevdusteenuse tugitöötajate uuring	14
2.1. Uuritava peretugevdusteenuse tutvustus ja laste arvamuse olulisuse küsimus seadustes.....	14
2.2. Uurimisprotsessi kirjeldus.....	16
2.3. Uuringu tulemused ja analüüs	18
2.3.1. Laste eraldamise põhjused ja laste seisukohtadega arvestamine peredega töötamisel ning lastega seotud ohtude märkamine	18
2.3.2. Pere tugitöötajate toimetulek eraldamisohus peredega, suhtlus laste ja peredega, teadlikkus laste õigustest ning pere suhtumine abisse.....	21
2.3.3. Pakutav tugi peredele ja lastele, peredele tagatud sotsiaalteenused ning riigi toetusest ennetustöösse.....	24
2.4. Järeldused ja ettepanekud.....	27
Kokkuvõte	33
Viidatud allikad.....	35
Lisad.....	41
Lisa 1. Intervjuu kava.....	41
Summary	42

SISSEJUHATUS

Heaolu arengukavas 2023–2030 on eesmärgiks seatud arendada teenuseid, mis toetavad peresuhteid ja vanemaharidust (Sotsiaalministeerium, 2023, lk 8). Üks pereelu tähtsamaid asju on vanemate ja laste vaheline suhe ning pereelu kaitse hõlmab ka vanemate ja laste vahelisi suhteid (Ahas, 2015, lk 398). Lapse heaolu juures on oluline spetsialistide teadlikkus ja professionaalsus lapsega suhtlemisel. Oluline on lapse ärakuulamine, lapse austamine ning lapse arvamuse küsimine nii, et laps saab sellest aru. Lapse heaolu ja õiguste eest vastutab eelkõige lapsevanem, kuid riigi ja kohaliku omavalitsuse kohustus on neid mõlemaid toetada. (Reinomägi *et al.*, 2021, lk 15)

Kohalikud omavalitsused on tegelenud 2022. aastal ligikaudu 15 000 lastekaitsejuhtumiga ning aastate jooksul on see arv kasvanud (S-Veeb, 2023). Arvestama peab sellega, et lapsed, kes on perest eraldatud ja paigutatud asenduskodudesse on trauma kogemusega ning vajavad palju tuge ja toetust usalduse tekkimiseks (Strömpl, 2022, lk 64). Sotsiaalministeerium on seaduste muutmise väljatöötamiskavatsuses välja toonud, et ennetusele ei pöörata kohalike omavalitsuste poolt piisavalt tähelepanu ja lapse abivajadust märgatakse liiga hilja ning koostöö lapse abistamisel on kasin. Samuti ei kaasata juhtumikorraldusse lapsi ja peresid ning lastekaitsetöötajatel ei ole piisavalt võimalusi lahendusi pakkuda. (Jöks, 2023, lk 10)

Tuginedes eeltoodule on uurimistöö probleemiks laste peredest eraldamise ennetustöö, mis ei ole lapsekeskne ja lapse vajadustest lähtuv. Käesoleva lõputöö eesmärk on teha ettepanekuid SOS Lastekülale ja kohalikele omavalitsustele ennetustöö planeerimise lapsekesksemaks lähenemiseks analüüsides SOS peretugevdusteenuse tugitöötajate tööd peredega laste turvatunde tagamisel.

Eesmärgi täitmiseks on püstitatud kaks uurimisküsimust:

- Kuidas arvestatakse laste seisukohtadega perest eraldamise ennetamisel?

- Kuidas abistatakse lapsi ja peret peretugevdusteenuse raames?

Uurimistöö eesmärgi saavutamiseks viiakse läbi SOS peretugevdusteenuse tugitöötajatega poolstruktureeritud intervjuud.

Töös baseerutakse peamiselt erinevatele uuringutele üle maailma, Eesti seadustele ja muule materjalile, milles lähtutakse laste heaolust ja lapsekesksest lähenemisest. Töö koosneb kahest peatükist. Esimeses peatükis teeb autor ülevaate lapse perest eraldamisest, laste kaasamisest eraldamise protsessi ning selle mõjust lapse tulevikule. Teises peatükis teeb autor ülevaate SOS peretugevdusteenusest, kajastab laste arvamuse olulisust seadustes ning toob välja uurimismeetodid ja uuringu tulemused.

1. TEOREETILINE ÜLEVAADE LAPSE PEREST ERALDAMISEST, KAASAMISEST JA SELLE MÕJUST LAPSE TULEVIKULE

1.1. Ülevaade lapse perest eraldamisega kaasnevast

Laste õiguste kaitsmine on üks tähtsamaid aspekte laste perest eraldamise kontekstis. Eraldamise ärevus on üks kõige levinumaid lapsepõlve ärevushäireid, mis mõjutab ka lapse edasist elu täiskasvanuna ning võib põhjustada erinevaid vaimseid-, sõltuvus- ja suhtlemishäireid (Battaglia, 2017, lk 919). Tekkinud probleemidega peavad tegelema ametiasutused ning vastavad spetsialistid, kelle ülesanne on õigeaegselt märgata ja sekkuda ning teada kuidas perest eraldamine mõjutab last.

ÜRO lapse õiguste konventsioonis (1996) on rõhutatud, et aidates last arvestatakse lapse soovide ning arvamusega, mille kohaselt on lapsel õigus oma arvamuse avaldamisele kõikides last puudutavates küsimustes. Oluline on, et laps ja tema eest hoolitseja saaks vajalikku tuge erinevate sotsiaalprogrammide raames. Siinkohal on vajalik rõhutada, et lapse elu puudutavaid otsuseid peavad tegema inimesed, kes teavad laste õigusi ning samuti oskavad arvestada lapse arenguetappidega ning hinnata otsuste mõju lapsele (Paron, 2021, lk 656). See on vajalik kuna esikohale tuleb alati seada lapse parimad huvid, mis ei pruugi olla täielikult kooskõlas lapse soovidega (Paron, 2021, lk 655).

Abivajavast lapsest teavitamine on iga inimese kohustus. Murekoht on selles, et paljud täiskasvanud ei tea kuidas sekkuda, kui näevad pealt lapsevanema poolt lapse suhtes ebasobivat käitumist. Ebasobiva käitumise all peetakse silmas lapse füüsilist karistamist, verbaalset solvamist, ebasobiva sõnavara kasutamist või lapse peale karjumist. (Anniste *et al.*, 2018, lk 76) Riskilaste õigeaegse tuvastamise ja tulemusliku abistamise uuringus leiti, et perega seotud riskitegurite kõrval on probleem võrgustikutöö ning varajase märkamisega. Tihtilugu ei märka lastega töötavad asutused piisavalt vara ohumärke,

lastes negatiivsetel muutustel areneda liiga kaugemale. Seega peaksid spetsialistid koheselt pöörama suuremat tähelepanu esimestele ohumärkidele lapse käitumises, et parandada võimalust perekonda ja last aidata. (Sindi *et al.*, 2022a, lk 12) Perest eraldamisega tegeleb kohalik omavalitsus, kelle ülesandeks ja kohustuseks on laste heaolu, huvide ja õiguste eest seista ning tegeleda lapse arengut ohustavate riskide ennetamise ja märkamisega (Civitta, 2022b, lk 11).

Laste lahutamine neile olulistest inimestest võib põhjustada lastele kurvameelsust, käitumisprobleeme, unehäireid, keskendumisraskuseid, enesehävituslikke mõtteid aga ka füüsilist valu nagu peavalud, kõhuvalud jne. Samuti tekitab see lastel palju muresid ja küsimusi sünnivanemate kohta, tekib lahkumineku hirm ja klammerdumine või vastupidine ehk usalduse puudumine uute ümbritsevate inimeste suhtes. (Cohen & Mannarino, 2019, lk 180). Kiindumusteooria on üks mõjukamaid teooriaid, mis mõtestab lapse emotsionaalse sideme oma vanematega ning turvalisuse ja ebakindlusega seotud küsimused (Thomson *et al.*, 2022, lk 543).

Uuringud kinnitavad, et lapse vaimse tervise probleeme, stressi ja muid psühholoogilisi muresid põhjustab just lapseas kogetu. Sellepärast ongi väga oluline teadlikkuse tõstmine nii vanemate kui ka spetsialistide seas (Sindi *et al.*, 2022b, lk 7). Lapsepõlves kogetud peremustrid ja perekogemused jätavad oma jälje kogu eluks ning mõjutavad edaspidist vaimset ja ka füüsilist tervist (Umberson & Thomeer, 2020, lk 415). Perest eraldamise mõjud võivad olla erinevad sõltuvalt lapse individuaalsetest omadustest, perekonna olukorrast ning toetusvõrgustiku olemasolust. Seetõttu on oluline perest eraldamise otsuste tegemisel arvesse võtta nii hetkeolukorda kui ka lapse tulevikku. Lapse perest eraldamine võib avaldada mitmekülgset mõju tema emotsionaalsele, sotsiaalsele ja psühholoogilisele heaolule. Lapsed võivad erinevatele emotsioonidele reageerida erinevalt ning on lapsi, kellele perest eraldamine võrdub kaotuse tunde ehk leinaga (Dare *et al.*, 2023, lk 3). Lapsed tunnevad suurt kaotuse valu ning nende jaoks on perest eraldamine nn mitte-surma kaotus, kus tegu on segadust tekitava olukorraga ning tunded on samad nagu leina korral. Arvestada tuleb veel, et lisaks vanematele eemaldatakse laps sageli ka tema sõpradest, lähedastest ja mõnikord ka õdedest ja vendadest. Sellisel juhul tunnevad lapsed isoleeritust ja hirmu ning tunnetavad tugevalt kaaslaste puudumist. (Mitchell, 2018, lk 2) Mitte-surma kaotuste puhul ei pruugita psühholoogilist mõju

ümbritsevate inimeste poolt samal määral tähele panna ning laps ei pruugi vajalikkumõistmist saada (Mitchell, 2018, lk 4).

Haavatavate laste puhul vajavad vaimse tervise rohelise raamatu kohaselt abi just perest eraldatud ja asendushooldusel viibivad lapsed, et saada psühholoogilist ning teraapilist tuge ja abi erinevate nõustamiste näol (Sotsiaalministeerium, 2020, lk 79). Laps läbib vanemast või vanematest eraldamise käigus emotsionaalselt mitmeid etappe nagu kurbus, agressiivsus, eitamine ning viha, hiljem tuleb alles kohanemine, aktsepteerimine ning olukorra kontrollimine (Aabbassi, 2021, lk 281).

Lapse ja perekonna eraldamise vältimiseks on oluline saada aru, milles täpselt seisneb pere probleem ja miks selline oht tekkis. Arvestama peab, et lapse perest eraldamise mõju on väga suur nii lastele kui ka ühiskonnale laiemalt (SOS Children's Villages International, 2023, lk 10). Püüd lapsi ja peresid ühendada on oluline just laste pikaajalisele tervisele, arengule ning laste edasisele elule üldiselt. Riigi seisukohalt on ennetamisega tegelemine lõppkokkuvõttes kulusäästlikum (Desmond *et al.*, 2020, lk 376).

Perest eraldatud lastel võivad tekkida erinevad emotsioonid, nagu näiteks kaotusvalu, mis sarnaneb leinaga ning tajutav on isoleeritus ja hirm, kuna kontakt lähedastega on katkenud. Lapsed vajavad seetõttu psühholoogilist ja terapeutilist toetust ning nõustamist. See rõhutab vajadust ennetada lapse ja pere eraldamist, et ennetada selliste olukordade tekkimist. Pikaajaliselt on ennetustöö mitte ainult kulutõhus, vaid soodustab ka laste tervislikku arengut ja paremat elukvaliteeti.

1.2. Laste kaasamise olulisus neid puudutavates küsimustes

Laste kaasamine neid puudutavates küsimustes on põhimõtteline ja oluline, rõhutades nende arvamuse, kogemuste ja vajaduste tähtsust otsuste tegemisel. Lastekaitsetöötajad küsivad laste arvamust ainult seoses igapäevaste asjadega (Lauri *et al.*, 2021, lk 219), kuid otsustamisprotsessi last siiski ei kaasata ning selle juures ka laste arvamust ei kuulata. Nooremad lapsed tunnevad rohkem, et neile ei anta võimalust rääkida ning lapsed tunnevad, et lastekaitsetöötajad arvavad teadvat paremini, mis on lapsele parem (Lauri *et al.*, 2021, lk 221). Erinevad arusaamad laste ja täiskasvanute vahel on tihti

seotud sellega, et lapsed julgevad rohkem riske võtta kui täiskasvanud, kes on oma otsustes konservatiivsemad ja sellest lähtuvalt ka laste arusaam, et täiskasvanud soovivad nende elu kontrollida (Ben-Arieh *et al.*, 2014, lk 11).

Lastekaitse Liidu poolt korraldatud uuringus selgus, et perest eraldamise protsessis, ei küsita laste arvamust, pigem on lastekaitse sekkumisel lastele kõik arusaamatu ja nad ei mõista toimuvat ning neile ei anta piisavalt selgitusi. Samuti ei anta neile võimalust osaleda otsustusprotsessides ning eeldatakse, et lapsed ei ole võimelised andma hinnanguid oma elus toimuva osas (Saarnik & Sindi, 2021, lk 37–38). Lastel on minimaalne või puuduv mõju oma elu puudutavate küsimuste langetamisel (Lauri *et al.*, 2021, lk 220).

Lastekaitsetöötajad ja lapse esindajad tõlgendavad lapse parimat huvi erinevalt (Toros *et al.*, 2014, lk 297) ning sellepärast ongi vaja professionaalset lähenemist olukordadele (Toros *et al.*, 2014, lk 292). Küsides lastekaitsetöötajate arvamust, siis nemad peavad oluliseks lapse kuulamist, ühise keele leidmist ning lapse arvamuse välja selgitamist. Kõige tähtsam peaks olema laps ja tema huvid ning lähenemine peaks olema lapsekeskne ja tema perspektiivist lähtuv (MTÜ Lastekaitse liit, 2018, lk 4). Lapsega arvestav lähenemine nõuab aega ja individuaalset lähenemist nii lapsele kui ka tema perele (MTÜ Lastekaitse liit, 2018, lk 2).

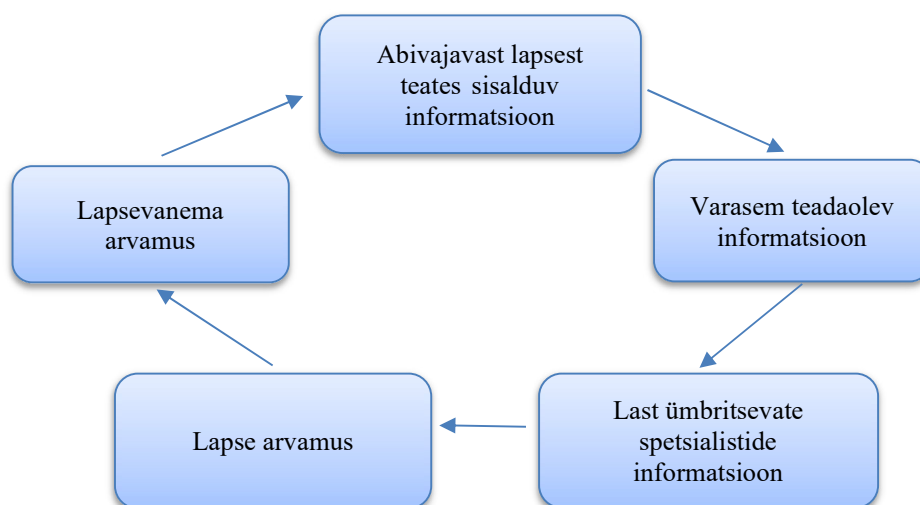
Olulised on ka lastekaitsetöötajate ressursid, sealhulgas nende võime suhelda lastega viisil, mis võimaldab lastel tunda, et nende arvamust on võetud kuulda. Samuti on tähtis oskus kohandada oma lähenemist vastavalt laste soovidele ja julgusele ennast väljendada, kasutades erinevaid suhtlusvahendeid nagu kirjutamine ja joonistamine. Lastekaitsetöötajatel tuleks arvestada ka lapse ja tema pere liikmete tugevustega ning neid ressursse kasutada laste vajaduste hindamisel, võttes arvesse nii riski- kui ka kaitsetegureid. (Lauri *et al.*, 2021, lk 223)

Viimastel aastate jooksul lastega läbiviidud uuringud näitavad selgelt, et just lapsed ning noorukid on need, kes oskavad oma elu kõige paremini hinnata ning nendelt tuleks ka infot koguda. Tähtis on arvesse võtta, et lapse ja täiskasvanute arvamused ei peagi alati ühtima, kui nad hindavad oma elu keskkonda, kuid laste vastuseid peaks kindlasti usaldama, sest need on väärtuslikud andmeallikad. (Casas, 2019, lk 10) Traditsiooniliselt

on olnud vanemad ja täiskasvanud just need, kes on teadnud, mis on lapsele parim. Nüüd on asjaolud muutunud ning paljudes teadusuuringutes kajastatakse laste vaatenurka neid puudutavates küsimustes (Ben-Arieh *et al.*, 2014, lk 11). Laste heaolu küsimuses on oluline arvestada kõigi osapoolte arvamuse ja arusaamadega ning seda nii laste endi, nende vanemate, õpetajate, sotsiaaltöötajate kui ka teiste spetsialistide tähelepanekutega (Ben-Arieh *et al.*, 2014, lk 16).

Õiguskantsler on toonud välja asenduskodude analüüsi dokumendis, et kohalik omavalitsus peaks lähtuma last puudutavates küsimustes lapse parimatest huvidest ning kuulaks ära lapse arvamuse ja seejuures on oluline, et laps oleks teadlik teda puudutavatest otsustest ning nendega kaasnevatest muutustest. Samuti on tähtis, et lapse juhtumiga tegelemisel töötatakse lapse bioloogilisse perre naasmise nimel ning oleks tagatud kõik vajalikud sotsiaalteenused ning koostöö lapse heaolu nimel toimiks. (Õiguskantsleri Kantselei laste õiguste osakond, 2013, lk 8) Asendushoolduse uuringus, kus hinnati sotsiaalhoolekande seaduse muutuste mõju, olid järeldused sarnased Õiguskantsleri poolt 2013. aasta järeldustega. Selgus, et kohalikel omavalitsustel puudus ühtne arusaam perede hindamise osas ning vanemate oskuste kriteeriumid olid erinevates omavalitsustes erinevad. (Aps *et al.*, 2022, lk 33)

Vastavalt 2023. aastal uuendatud lapse heaolu hindamise käsiraamatule on oluline lapse arvamuse küsimine ning informatsiooni kogumisel ja lapse abivajaduse hindamisel oluline tegur nagu joonisel 1 näidatud. (Sotsiaalkindlustusamet, 2023, lk 17)

Joonis 1. Informatsiooni kogumine lapse abivajaduse hindamisel. Allikas: Sotsiaalkindlustusamet, 2023, lk 17

Arvestama peab, et hoolimata pingutustest lapse kaasamise toetamisel, võib lapse õigus arvamusele olla oluliselt mõjutatud tema suhtest arvamuse küsijaga. Seega soovides teada lapse arvamust, on kõige olulisem kaasata laps otsustusprotsessi, saavutada lapsega usalduslik suhe, luua talle turvaline ja stabiilne keskkond. (Kennan, 2018, lk 1998)

Laste kaasamine otsuste tegemisse on fundamentaalne, rõhutades nende arvamuse tähtsust ja tagades otsuste kooskõla lapse parimate huvidega. Kaasaegsed uuringud toovad esile laste arvamuse väärtuse ning traditsiooniline vaatenurk, et täiskasvanud teavad paremini kui lapsed, on muutumas. Tähtis on luua ühised kriteeriumid ja arusaamad perede hindamisel, et koostöö peredega oleks läbipaistev ja kõigile osapooltele arusaadav.

1.3. Lapse perest eraldamise ennetamine

Perest eraldamise ennetamine hõlmab mitmeid meetmeid ja lähenemisviise, mille eesmärk on vähendada riske, mis võivad viia laste peredest eraldamiseni. Ennetustöö vajadust rõhutavad mitmed tehtud uuringud ja samuti loodud Heaolu arengukava.

Heaolu arengukava 2023–2030 koostamise ettepaneku üheks eesmärgiks oli keskendumine lastele, kes on väärkoheldud, kuid hetkel toimiv lastekaitseüsteem ei taga tõhusat ennetustegevust ja kohest sekkumist. Peamisteks väärkohtlemise tekitajateks peeti väheseid või lausa puudulikke vanemlikke oskuseid ning samuti ühiskonnas levinud hoiakuid ja arusaamasid. (Sotsiaalministeerium, 2021, lk 8) 2018. a. Praxise poolt korraldatud lapse õiguste ja vanemluse uuringust selgus, et ligi 24% vanematest on tundnud, et nad vajavad lapse kasvatamisel abi või nõu (Anniste *et al.*, 2018, lk 45), kuid samas ei tea vanemad kuhu pöörduda ning neil on häbitunne ja abi ei tunnetata (Anniste *et al.*, 2018, lk 77).

Peamised põhjused laste perest eraldamisel on vanemate vaimse tervise probleemid, erinevad sõltuvusega seotud mured ning samuti koduvägivald (Vseteckova, 2022, lk 992). Vanemate kasvatus, teadlikkuse suurendamine ning laste abivajaduse märkamine ja ennetamine on võetud järgnevate aastate fookuseks (Sotsiaalministeerium, 2021, lk 9). Samuti on võetud eesmärgiks lisaks lapsevanemate koolitamisele ka lastekaitse spetsialistide koolitamine, et suurendada teadlikkust lapsekesksest lastekaitsest

(Civitta, 2022a, lk 9). Oluline on lapse ja pere probleeme märgata varajases staadiumis, et probleemid ei süveneks (Sotsiaalkindlustusamet, 2023, lk 12). Probleemide süvenemist aitab ennetada ka lapse ning lastekaitsetöötaja hea ja usaldusväärne koostöösuhete. See on vajalik selleks, et lapsel oleks teadmine kelle poole vajadusel pöörduda (Sotsiaalkindlustusamet, 2023, lk 29).

Lapsevanemate teadlikkuse tõstmiseks on loodud erinevaid vanemlusprogramme nagu näiteks „Imelised aastad“, mis toimub Eestis koostöös Tervise Arengu Instituudi ning kohalike omavalitsustega ja kus aidatakse vanematel paremini last mõista ning keeruliste olukordadega hakkama saada. 2022. aasta seisuga oli koolituse läbinud 5773 lapsevanemat 70-nes kohalikus omavalitsuses (Talvik, 2023, lk 4). Eraldi isadele mõeldud programm „Hoolivad isad“, mis on mõeldud meestele, kes on kasutanud vägivalda, kuid programmi eesmärk on aidata meestel parandada suhteid lastega ja õpetab lapsekeskset lähenemist (McConnell, 2016, lk 16). „Hoolivad isad“ programm on üle maailma ning tulemused näitavad, et isade teadlikkus oma vägivaldse käitumise mõjust on kasvanud. Programmi raames keskendutakse lapse turvalisusele ning heaolule, lähtudes ka lapse ema turvalisuse olulisusest. (Hine, 2022, lk 711–712)

Lapsevanemate toetamine on parim lahendus, sest väikelapse eas ilmnunud probleemid mõjutavad inimese elu ning võivad negatiivselt mõjutada lapse elu hilisemas eas (Turk *et al.*, 2019, lk 23). Perest eraldatakse laps viimase võimalusena ja siis kui on oht lapse elule või tervisele. Kõige esimesena kaalutakse siiski tuge lapsevanematele (Sarv, 2021, lk 35), sest lapse seisukohast on lapsel siiski kõige parem tema sünnipere juures (Sarv, 2021, lk 21).

Selleks, et rõhutada vaimse tervise olulisust ja mõju, on loodud oma ala ekspertide poolt vaimse tervise roheline raamat, kus on välja toodud peamised põhimõtted ja arengukohad (Sotsiaalministeerium, 2020, lk 4). Üheks arengu kohaks lapse kasvatamisel on lapsevanemate teadlikkuse suurendamine ning erinevate abivõimaluste kättesaadavus. Oluline on, et abivajajad jõuaksid abiandjateni ja oleksid motiveeritud neid kasutama. (Sotsiaalministeerium, 2020, lk 31) Samuti on vajalik toetada vanemlike oskusi ja paarisuhteid, et hoida ja taastada peres positiivset õhkkonda (Sotsiaalministeerium, 2020, lk 79). Siin võib tekkida oht, et ei keskenduta piisavalt lapsele, vaid põhirõhk läheb

vanemate ja spetsialistide vahelisele suhtlusele ning laps ei ole sekkumise keskmes (Vseteckova, 2022, lk 1022).

Perest eraldamise ennetamine hõlmab mitmeid meetmeid, sh vanemate teadlikkuse tõstmine, varajane sekkumine, lapsevanemate koolitamine ning koostöö. Perest eraldamine on viimane abinõu ning eelistama peab lapse ja lapsevanemate toetamist. Terviklik lähenemine hõlmab ka vaimse tervise olulisust, vanemate teadlikkuse suurendamist ning toetusprogramme vanematele.

2. SOS LASTEKÜLA PERETUGEVDUSTEENUSE TUGITÖÖTAJATE UURING

2.1. Uuritava peretugevdusteenuse tutvustus ja laste arvamuse olulisuse küsimus seadustes

SOS Lastekülas tegeletakse laste peredest eraldamise ennetustegevusega ja selleks on ellu kutsutud 2008. aastal SOS Lasteküla peretugevdusprogramm, mille eesmärgiks on aidata peresid, kes ei saa enam iseseisvalt hakkama ja vajavad nõu ning abi, et tulla välja erinevatest keerulistest olukordadest (SOS Lasteküla, *s. a.*). SOS Lasteküla peretugevdusprogramm tegutseb 2022. aasta lõpus juba 16-nes omavalitsuses ning vajadus teenuse järgi on kasvav. Sama aasta seisuga sai programmist abi 832 last ning kokku 386 pere. (SOS Lasteküla, 2023, lk 3) 29.02.2024.a seisuga on programmis 221 peret ja 470 last ning tugitöötajaid on kokku 21 ning nende tööd koordineerivad viis peretugevduse koordinaatorit (S. Arro, e-kiri, 02.04.2024). 2024. aastal muudeti peretugevdusprogramm peretugevdusteenuseks. Perede teenusele suunamise vajalikkuse hindab kohaliku omavalituse lastekaitsetöötaja ning koostöös pere, lastekaitsetöötaja ja SOS pere tugitöötajaga seatakse peredele eesmärgid ning tugitöötaja juhendamise ja suunamisega hakatakse koos eesmärke saavutama (SOS Lasteküla, *s. a.*). Kuna tegu on olnud olukordadega, kus lastekaitsetöötaja on pidanud sekkuma, siis peab seejuures arvestama, et kogu protsess peab olema suunatud lapse turvalisusele ja heaolule antud peres.

Laste kaitse ning laste arvamuse olulisus last puudutavates küsimustes on ära määratletud mitmetes seadustes, mis rõhutavad pere ühtsust ja vanemate vastutust. See peegeldab ühiskonna püüdlusi tagada laste heaolu, tunnustades samas perekonna olulisust ja vanemate kohustust.

Eesti Vabariigi põhiseaduse (1992) § 27 ütleb, et laste kasvatamise ja nende eest hoolitsemise kohustus on laste vanematel. Lapse peamine õigus on kasvada turvalises kasvukeskkonnas, milleks on tema perekond ning vanemate ülesanne on tagada see keskkond. Kui see ei ole lapse jaoks tagatud, siis selleks on lapse õigusi kaitsvad seadused, mis määratlevad lapse õigused ja vanemate ning last ümbritsevate täiskasvanute kohustused. Vastavalt lastekaitseadusele (2014) § 7 on esmane kohustus vastutada lapse õiguste ja heaolu eest just lapsevanematel ning arvestama peab, et perekond on lapse loomulikuks kasvu ning arengu keskkonnaks ja selle tagamine on last kasvatava isiku vastutus.

Oluline on, et last ümbritsevad isikud suudaksid ära tunda potentsiaalsed ohud enne, kui olukord kujuneb lapse jaoks ohtlikuks. Lastekaitseaduses (2014) § 6 on ära määratletud ka ennetus ja varane märkamine, mis peab tagama võimalikult varajase reageerimise probleemidele nagu näiteks lapse kasvukeskkonnas väärkohtlemine, arengu- ja käitumisprobleemid ning muud lapse arengut ja heaolu takistavad tegurid. Eesmärgiks on tagada lapse õiguste ja heaolu kaitse.

Perekonnaseaduses (2009) § 116 sätestatakse, et vanemal on kohustus alaealise lapse eest hoolt kanda ning otsustada lapsega seotut ja vastavalt lapse arengutasemele arutada koos lapsega temaga seonduvat. Kohaliku omavalitsuse vastutus seoses asendushooldusega on ära määratletud Sotsiaalhoolekande seaduses (2015) § 45⁵, kus tuuakse välja, et lapse asendushoolduse tagamise kohustus on kohalikul omavalitsusel ning eraldi käsitletakse laste õiguste ja heaolu tagamist ning lastele peresarnaste elamistingimuste loomist.

SOS Lasteküla koostöös kohalike omavalitsustega tegelevad laste peredest eraldamise ennetamisega. Seadustes on rõhutatud vanemate vastutust tagada lastele turvaline kasvukeskkond ning peretugevdusteenuse tugitöötajad on siinkohal abiks. Oluline on pakutava abi käigus laste arvamusega arvestamine, selle tähtsusele juhitakse tähelepanu ka erinevates seadustes. Arvestama peab, et kui lapsele turvalist keskkonda peres ei ole võimalik pakkuda, siis läheb vastutus ja kohustus tagada lapsele hea kasvukeskkond üle kohalikule omavalitsusele.

2.2. Uurimisprotsessi kirjeldus

Uuringus kasutatakse kvalitatiivset uurimisviisi, mis annab võimaluse ühiskonnas toimuva lahti seletamiseks ja seda eriti sotsiaalteaduslikes uurimistöödes (Õunapuu, 2014, lk 47) ning selle eesmärgiks on mõista, kirjeldada ja tõlgendada tegelikku olukorda sellisena nagu see on (Õunapuu, 2014, lk 57). Uuringus kasutatakse eesmärgipärast valimit, kuna see võimaldab teha teadlikku valikut osalejatest, kellel on kogemus, informeeritus ja teadmine konkreetsest protsessist (Etikan *et al.*, 2015, lk 2).

Käesoleva lõputöö sihtrühma kuuluvad SOS Lasteküla peretugevdusteenuse tugitöötajad, kes tegelevad eraldamise ohus olevate peredega. Tugitöötaja on abiks peredele keerulisel ajal ning aitab ja juhendab neid erinevate väljakutsetega hakkama saamisel (SOS Lasteküla, *s. a.*). Valimiks on seitse SOS peretugevdusteenuse tugitöötajat ja ühe üksuse programmijuht.

Uuritavate peretugevdusteenuse tugitöötajatega viidi läbi poolstruktureeritud intervjuud. Poolstruktureeritud intervjuu valiti, kuna see võimaldab vajadusel selgitada ja kohendada küsimusi ning annab vabaduse olla küsimuste esitamisel paindlikum, samas säilitades ette planeeritud intervjuu struktuuri (Õunapuu, 2014, lk 171). Poolstruktureeritud intervjuu eesmärgiks on esitada küsimusi objektiivselt, tagades samal ajal küsimuste esitamisel ühtsuse, et intervjuueeritavatel oleks võrdne lähtepositsioon.

Intervjuude läbi viimise kokkulepe sõlmiti SOS ennetustöö koordinaatoriga e-kirja teel ning täpsustati ja tutvustati intervjuu küsimusi kohapeal kohtudes. Intervjuus osalemine oli vabatahtlik ning nõusoleku intervjuuks andnud tugitöötajate kontaktid edastati autorile, kes saatis täpsustava e-kirja ja leppis kokku aja ning intervjuu läbi viimise asukoha.

Intervjuu küsimused on koostatud tuginedes eespool toodud teooriale (vt lisa 1) ning intervjuud viidi läbi 4. märts kuni 15. märts 2024. aastal. Intervjuu alguses tutvustati intervjuueeritavale uuringut ning selgitati, et intervjuu lindistatakse ning saadud infot kasutatakse autori lõputöös ning rõhutati, et nimeliselt intervjuueeritavat lõputöös välja ei tooda. Antud protsessi käigus ükski intervjuueeritavatest ei keeldunud intervjuu salvestamisest. Tavapäraselt kodeeritakse uuringutes isikute nimed tähisega (Lagerspetz,

2017, lk 104) ning käesolevas töös kasutatakse tähiseid, kus täht I tähistab intervjuueeritavat ning number selle järel eristab intervjuueeritavad üksteisest. Intervjuueeritavatele esitati kokku 14 üldküsimust (vt lisa 1), kus kahel küsimusel olid ka alaküsimused. Intervjuudeks lepidi kokku päev ja kellaaeg ning kohtuti intervjuueeritavatega silmast silma erinevate piirkondade keskustes Ida-Virumaal, Lõuna-Eestis ja Harjumaal. Intervjuu asukoha põhikriteeriumiks oli koht, kus intervjuueeritav tunneks ennast vabalt ja kõrvalistel isikutel ei oleks võimalik intervjuud segada. Kõik intervjuud salvestati mobiiltelefoniga ning samuti kasutati Wordi diktaat programmi, mis transkribeeris kogu intervjuu koheselt tekstiks. Peale lõputöö kaitsmist salvestused kustutatakse.

Intervjuude keskmine kestvus oli 39 minutit. Kõige lühem intervjuu kestis 26 minutit ja kõige pikem 55 minutit, intervjuude kestvused ja kuupäevad on toodud välja tabelis 1.

Tabel 1. Intervjuude kestvused ja kuupäevad

Intervjuueeritav	Kuupäev	Kestvus
I1	04.03.2024	28 minutit
I2	04.03.2024	46 minutit
I3	08.03.2024	26 minutit
I4	08.03.2024	55 minutit
I5	14.03.2024	34 minutit
I6	15.03.2024	33 minutit
I7	15.03.2024	39 minutit
I8	15.03.2024	28 minutit

Saadud teavet analüüsiti kasutades sisuanalüüsi, mis võimaldas koondada vajaliku teabe ja leida intervjuudest ühiseid tunnuseid (Sheppard, 2022, lk 329–330). Teooria osas välja toodud infot võrreldi intervjuu käigus saadud infoga, mille juures hinnati uuritava teema tunnuseid ja omavahelisi seoseid ning seda kuidas need üksteist mõjutavad. Samuti oli eesmärk selgitada välja, millised on üldised teadmised ja mida oleks vajalik täiendavalt uurida. (Õunapuu, 2014, lk 107)

Uurimisprotsess keskendus intervjuudele SOS Lasteküla peretugevdusteenuse tugitöötajatega eesmärgiga mõista nende rolli ja väljakutseid ning saadud info analüüsimisele.

2.3. Uuringu tulemused ja analüüs

2.3.1. Laste eraldamise põhjused ja laste seisukohtadega arvestamine peredega töötamisel ning lastega seotud ohtude märkamine

Uuringu tulemuste analüüsimisel kasutatakse intervjuudest pärit tsitaate, kuid isiku identifitseerimist võimaldavad osad või analüüsi jaoks mittevajalikud osad tähistatakse /.../ märgiga. Intervjuu esimeses osas keskendutakse peamiselt laste perest eraldamise põhjustele ning tähelepanu pööratakse lastega seotud ohtude varajasele märkamisele, ennetamisele ja laste seisukohtade arvestamisele peredega töötades.

Laste peredest eraldamisel on mitmeid tegureid, kuid intervjuueeritavad tõid välja olulisemateks põhjusteks vanemate poolt laste hooletusse jätmine (I1–I3, I6, I8), väärkohtlemine (I1–I3, I7), vanemlike oskuste puudumine (I4, I5, I7, I8), lapsevanemate sõltuvusprobleemid (I2–I4, I6, I7) ning vanemate psüühikahäired (I2, I8).

Lastega seotud ohtude õigeaegse märkamise küsimusele vastasid peaaegu kõik intervjuueeritavad, et ohte ei märgata õigeaegselt ning kui märgatakse, siis ei teavitata sellest. Märgata võiksid lasteaiad, koolid, perearstid ja ka naabrid, kuid I6 tõi välja, et „liiga hilja, kindlasti liiga hilja, meie programm peaks olema ennetusprogramm, pigem jõuavad ikkagi pered meie juurde siis, kui juhtum on väga, väga suur /.../“ ning ka teine vastaja I7 arvas, et „Mina leian, et see märkamine ja üldiselt teatamine asutuste poolt, /.../ peaks olema märksa enne ja õigeaegselt teatama, praegu seda tehakse siis, kui abivajadus on juba nii suur ja osadel puhkudel ei saagi enam aidata“. Varajase märkamisega on asjad kehvasti ning rõhutati, et just lasteaedadest peaks tulema rohkem infot ning leiti, et vaatamata sellele, et seadus toetab varajast märkamist, ei pöörata olukordadele siiski õigel ajal tähelepanu ning peretugevduses on seda väga hästi näha (I8).

Üks vastanutest leidis, et teadlikkus on paremaks läinud ja inimesed pigem teavitavad. I4 ütles, et „see on ikkagi paremaks läinud, minu silmis vähemalt, et inimeste teadlikkus on ka tõusnud, sellepärast ilmselt on ka see teavitamine ja see märkamine on suurem, kasvanud järjest“. Teine vastanu leidis, et on ka üle reageerimisi (I5).

Intervjuudest selgus, et laste arvamuse ja õigustega arvestatakse väga erinevalt ning kõik oleneb lastekaitsetöötajast ning tugitöötajate enda kogemustest ja kokkupuutest peredega. Kaks vastajat leidsid, et laste arvamusega ei arvestata eraldamisel üldse (I1, I8). I1 vastas, et „/.../ minu praktikas on see, et üldiselt ei ole lastega need advokaadid isegi mitte kohtunud, et nad ikkagi kirjutavad kuskilt lambist selle arvamuse otsuse kohta“. Samas oli ka vastupidiseid kogemusi, kus leiti, et lapse arvamusega siiski arvestatakse (I2, I3, I7). Tänu peretugevdusteenusele on pere tugitöötajatel võimalik jälgida pere omavahelist koostööd ja toimimist (I4–I6) ning peretugevdusteenus võimaldab kohtumiste käigus näha seda, mis tegelikult peres toimub ning teada saada mõningaid laste seisukohti (I6).

Oht lapse või laste eraldamisele perest mõjutab nii lapsi kui ka nende vanemaid ning laste ja vanemate lähenemine olukorrale on erinev. Intervjuudest tuli välja, et on ka vanemaid, kes kasutavad olukorda ära ning ütlevad lastele, et kui nad ei tee nii nagu lapsevanem ütleb, siis võetakse lapsed vanemate käest ära (I1, I2). Laste jaoks on aga nende bioloogilised vanemad kõige tähtsamad ja ei oma tähtsust millised nad on ning lapsed kaitsevad oma vanemaid (I1–I4, I6). Noorukid tavaliselt teavad, mis peres toimub ja miks tugitöötaja peres on, kuid väiksemad lapsed ei tea eraldamise ohust midagi (I1–I3, I5). Oluline on ka välja tuua, et alati Peretugevdusteenusega liitumine ja teenuse saamine ei tähenda seda, et on eraldamise oht, on ka olukordi, kus minnakse perele appi ning toodi välja, et „peretugevdustöötaja ei lähe ju ainult selleks perega töötama, et on oht, et lapsed eraldatakse, /.../ on ikkagi sellised, keda me eeldame, et me aitame nad nagu järje peale /.../“ (I8).

Laste kaasamine otsustusprotsessides on erinev ja intervjuu vastustest selgusid mitmed erisugused vaated. Kui võtta vaatluse alla pere, siis on peresid, kus ei küsita üldse lapse arvamust (I1, I5, I7) ning I7 tõi välja, et „nad ei oskagi kaasata oma lapsi, neid peab juhendama, neid peab õpetama /.../ lapsi ei koheldagi osades peredes nagu, et nad on võimelised olema üldse keegi peres ja nendel ei ole ka sõnaõigust /.../“. Pere tugitöötajad räägivad lastega neid puudutavatel küsimustel nagu näiteks mured kooliga (I2–I6). On ka peresid, kus arutatakse koos tugitöötajaga lastekaitse poolt seatud eesmärgid läbi ning nende täitmise prioriteedid (I4). Samuti on peresid, kus suuremad lapsed on teadlikud eesmärkidest ja võtavad vanema kohustused enda peale ning jälgivad ise, et vanemad järgiksid suuniseid (I8).

Pere tugitöötaja põhieesmärgiks on lapsekeskne ja lapsest lähtuv pere aitamine ning seda töid ka kõik vastajad välja, samuti rõhutas enamus vastajatest lapsevanemate aitamise olulisust.

Meie töötame SOS Lastekülas ja programmi eesmärk ongi see, et on abivajav laps ja kui on abivajav laps, järelikut on ka abivajav pere. Esmane ongi see lapsest lähtumine, kuidas tal on, kuidas on see kodune olukord, kas ta on pestud, kas on selline igapäevarutiin, kas lapsel on päevakava, kas ta käib lasteaias /.../, kuidas tal koolis toimetulek /.../. Kas ema igapäevaselt jälgib, kas ema äratab lapse hommikul või isa. /.../ Kuidas toetada, kas ta saab mingisuguseid tugiteenuseid koolist, kas on vaja lisaks tugiteenuseid, siis kõik sellised asjad, see on ainult lapsest lähtumine ja kui on juba näha, et vanematel seda võimekust ei ole, siis peab hakkama ka vanemaid toetama. (I7)

Lapse arvamusega tema elukorraldust puudutavates küsimustes arvestamine sõltub olukorrast ja perest. Arvestatakse selles osas, mis puudutab kooli (I4, I7), on ka peresid, kus vaadatakse, et elukorralduse koha pealt oleks lastel vähemalt miinimum tagatud (I2). Silmas peab aga pidama, et lapse arvamus võib varieeruda ja sõltuda sellest, milliseid hüvesid vanem pakub, mitte vanemate vahelisest koostööst ja nõuete, reeglite ning soovide ühtsusest. Laps võib valida talle hetkel soodsama, mitte adekvaatse ja elukorralduse koha pealt parima variandi.

Laste arvamusega arvestatakse, aga tuleb alati sellest ka aru saada, et lapse arvamus ei ole alati see, mis võib olla lapsele kõige parem, et kui meil on näiteks lahutavad vanemad ja üks võõrandab last teisest ja on seejuures väga kõike lubav, pakub lapsele nii palju nutiaega kui laps tahab, nii palju kommi kui laps tahab, et laps saab kõike ja tal ei ole mitte mingeid piire ja laps ütleb et jah tema tahab elada seal ja teisel on samal ajal reeglid /.../ siis võib juhtuda, et see lapse arvamus ei ole see, mis on talle just kõige parem. (I6)

Lapsevanemate puhul peab arvestama, et pere tugitöötaja ei saa aidata, kui lapsevanem abi ei soovi ja annab mõista, et need seatud tegevused ei ole vajalikud lapsele ning ilmestamaks tööd perega, lausus I8, et „peenmatemaatika on see peretugevdustöö“.

Siin kohal saab kokkuvõtteks öelda, et eraldamise põhjusteks toodi esile vanemate poolt laste hooletusse jätmine, väärkohtlemine, vanemlike oskuste puudumine, sõltuvusprobleemid ja vanemate psüühikahäired. Märkamise probleemidega seoses rõhutati, et ohte ei tuvastata piisavalt varakult ning teavitamisega viivitatakse. Leiti, et laste arvamus ja õigused ei ole eraldamise protsessides alati piisavalt kaalutletud, kuid on ka vastupidiseid kogemusi. Pere tugitöötajad jälgivad peresisese koostöö toimimist, kuid lapse ja vanema arusaam peres toimuvast ei ole alati ühesugune. Laste kaasamine otsustusprotsessidesse on erinev ning pere tugitöötajate eesmärk on lapsekeskne ja lapsest lähtuv pere toetamine, kuid see nõuab individuaalset lähenemist olenevalt olukorrast ja perest.

2.3.2. Pere tugitöötajate toimetulek eraldamisohus peredega, suhtlus laste ja peredega, teadlikkus laste õigustest ning pere suhtumine abisse

Intervjuude selles peatükis keskendutakse tugitöötajate suhtlusele lastega, kes on eraldamise võimalikkusest teadlikud ning kuidas pered suhtuvad nende poolt pakutavasse abisse ja samuti perega kontakti saavutamise olulisusest.

Suheldes lastega, kes on perest eraldamise ohust teadlikud, peavad tugitöötajad oluliseks olla lastega aus, rääkida nendega või hoopis kuulata lapsi hinnangut andmata (I3, I4, I6). On ka lapsi, kellega tugitöötaja ei räägi perest eraldamise ohust, sest lapsed ei ole sellest ohust teadlikud (I1, I2). Osad lapsed, kes on teadlikud, on juba niigi nii traumeeritud olukorrast peres, et see teadmine ei mõjuta neid kuidagi (I7). Siinkohal tuleb rõhutada, et intervjuudest on tulnud välja, et lastekaitsespetsialist on siiski see isik, kes lastega sellel teemal räägib ja peret eraldamise ohust teavitab ning, kes seab peredele eesmärgid ohu likvideerimiseks. (I1, I2, I6, I8)

Eraldamise ohus laste emotsionaalne seisund võib olla varieeruv. Mõne lapse jaoks on eraldamine kergendus (I1), mõni laps võtab aga täiskasvanu positsiooni ning on nõus kõik kaasa tegema ja ise olema valmis vanemale pandud eesmärgi täitma (I6). On ka lapsi, kes ei reageeri kuidagi, kuid sellisel juhul võib olla tegu juba hädasoleva lapsega (I7). Kui lapsed muutuvadki emotsionaalseks, siis on oluline olla nendega aus, olla nende kõrval ja mitte neid üksi jätta (I3, I4).

Nad ikka selles mõttes muutuvad emotsionaalseks aga see ongi see, et sina pead olema lapsega sõber ja ta teab, et see inimene on olemas ja ega tulebki ausalt rääkida. Vahest ongi see, et me oleme ju kõik inimesed ja sa ei peagi midagi vastu ütleva, vaid lihtsalt oled. (I3)

Pere tugitöötaja poolt pakutavasse abisse suhtutakse perede poolt väga erinevalt ning leiti, et alguses ongi kõik koostöövormid keerulised ja konarlikud seni kuni inimene hakkab usaldama (I8). Usalduse saavutamine on antud juhul väga oluline, sest tugitöötajad lähevad nende perede juurde ja nende koju (I4). Samuti on usalduse tekkimisel määrava tähtsusega ka pere eelnev kogemus erinevate teenusepakkujatega.

See sõltub väga palju sellest, millised on nende eelnevad kogemused. /.../ Esimene kord on nii tähtis /.../. Sellistele haavatavatele peredele piisab ainult ühest negatiivsest kogemusest, et pärast on juba raske neid kuskile saada aga osa peresid on muidugi sellised, kes võtavad kõik väga hea meelega vastu, käivad koolitustel - imeliste aastate koolitustel on käinud, Gordoni perekoolis on käinud, /.../ ATH koolitusel. (I6)

Vestlustest tuli välja, et pakutava abi vastu võtmine ongi perekonniti väga erinev, on peresid, kus võetakse abi vastu ja nad on ka ise motiveeritud ja huvitatud peres muutusi vastu võtma ning läbi viima. Osad pered on tõrksad abi vastuvõtmisel ja nendega tuleb rohkem tööd teha. Samuti on ka peresid, kus vanemad soovivad olukorda muuta aga lapsed ei soovi ning on peresid, kus lapsed on huvitatud ja soovivad muutusi aga vanemad ei soovi, siin tuleb leida õige lähenemine nagu vastaja I7 ka ütles, et „kes koostööd ei taha eriti teha, nendega proovin mingisuguseid teisi nippe lähenemiseks leida /.../“. Pere tugitöötaja poolt pakutav abi on väga laia skaalaga, üldise elukorraldusega hakkama saamise abistamisest, töövõime taotlemisest kuni elektripaketi valimiseni ning see kõik vajab koostööd perega (I7).

Kõik pere tugitöötajad peavad oma teadmisi laste õigustest piisavaks. Samuti on ka neid, kes ütlevad, et loevad siiski aegajalt ka üle näiteks lastekaitseadust ja perekonnaseadust (I4, I6, I7).

Peredega kontakti saavutamist hindavad tugitöötajad ise pigem lihtsaks ning kinnitavad ka, et alguses on perede poolt siiski fassaadi näitamist rohkem, kuid hiljem harjutakse ning saavutatakse ka enamjaolt usalduslik suhe ning I1 lisas, et „iga inimene väsib sellest etendusest ära ja ta läheb sinna oma päris ellu ja siis tulevad ikkagi need päris asjad välja“. Oluline on anda peredele aega harjumiseks sellega, et keegi tuleb nende koju.

See on protsess nüüd, nii kaua kuni klient mind ei usalda, siis ma annangi talle aega. See on minule aeg neid tundma õppida ja see on hea aeg neile, et mind tundma õppida, sest ma olen võõras inimene, kes läheb nende koju, et nagu justkui mõnes mõttes sissetungija, kes hakkab mingeid asju ajama aga see peab toimuma ju koos perega. (I4)

Keerulisem on usalduslikku suhet luua peredega, kellel on juba eelnevad negatiivsed kogemused teenusepakkujatega, samuti peredega, kus pere tugitöötajat võrreldakse siiski ametniku või lastekaitsetöötajaga ning pered, kes ei tunnista, et neil on vaja abi (I1, I5, I6). Samuti toodi oma kogemuse põhjal välja, et raske on usalduslikku suhet luua perega, kus on sõltlased „näiteks mida ma märkasin, et kui kliendid on sõltlased, siis nemad ei usalda mitte kedagi, ka mitte oma tuttavaid, sugulasi – niisugune on juba nende elustiil“ (I2).

Vestlustes märgiti ära, et on ka peresid, kellel on keeruline programmi lõpetada ning ise edasi minna, kuna nad on harjunud juba tugitöötajaga ja kaovad piirid või on tekkinud nii suur usaldus, et pere tugitöötajat võetakse kui sõpra või pereliiget, kellega jagada muresid ja rõõme (I2, I3, I5).

Antud peatüki kokkuvõtteks tuleb tuua esile, et tugitöötajad peavad oluliseks ausat suhtlust laste ja peredega ning kuulamisoskust. Lastekaitse spetsialistid mängivad olulist rolli eraldamise teemaliste vestluste algatamisel ning eesmärkide seadmisel ja sellest lähtuvad ka pere tugitöötajad. Perede abi vastuvõtmise osas mängivad olulist rolli varasemad kogemused teenusepakkujatega ning motivatsioon ja valmisolek koostööks. Alguses võib peredega kontakti saavutamine olla keeruline, kuid aja jooksul võib tekkida usalduslik suhe. Problemaatilisem on usaldusliku suhte loomine peredega, kellel on keeruline minevik teenusepakkujatega või kellel on sõltuvusprobleemid. Oluline on märkida, et pered on selles programmis siiski vabatahtlikult.

2.3.3. Pakutav tugi peredele ja lastele, peredele tagatud sotsiaalteenused ning riigi toetusest ennetustöösse

Käesolevas peatükis on välja toodud intervjuude käigus saadud vastused küsimustele, mis keskenduvad peredele ja lastele pakutavale toele, mis on suunatud lapse perest eraldamise riski vähendamiseks ja ennetamiseks. Samuti uuritakse tugitöötajate taju riikliku abi ja teadlikkuse suurendamise osas.

Lapsevanematele toe pakkumise juures on enamus intervjuueeritavatest ära maininud, et esmatähtis on kuulamisoskus ja siis sellest lähtuv abi, juhendamine ning suunamine, samuti aidatakse sobivate sotsiaalteenuste taotlemisega ning käiakse vajadusel ka koos lapsevanematega ametiasutustes ning I2 täpsustas, et „me taotleme kõik, mis võimalik, /.../ pankrotiavaldus, /.../, elatisabi, taotleme lahutust, Kredexi taotlus /.../“. Vestlustest tuleb välja, et pere tugitöötajad peavad olema kursis väga paljude erinevate olukordade, teenuste ning võimalustega. Leiti, et tegu on väga mitmekülgse tööga ning töö käigus on ette tulnud igasuguseid erinevaid olukordi (I6). Vajadusel sõidutatakse näiteks arsti juurde (I2, I5, I7) ning ühtlasi kinnitasid enamus vastajatest, et aidatakse pere igapäevaste asjadega toimetulekul.

See peretugevduse amet on nagu hunt Kriimsilma 7 ametit, et vajadusel oled psühholoog, siis lihtsalt nõustaja rollis, neid rolle mida kanname peretugevduses on nii palju /.../. Õpetame igapäevaelu, /.../ õpetan ka kuidas süüa teha, kuidas rahaliselt toime tulla, see on üks külg, siis on see emotsionaalne toetamine /.../. (I4)

Pere tugitöötaja on põhimõtteliselt see inimene, kes peab kõike haldama. /.../ võlgadega minema kohtutäituri juurde, /.../ tegema kohtule kokkuvõtteid, /.../ siis on sellised tavapärased protseduurid – perearstile, hambaarstile, füsioteraapiad, terapeutid, kooliga suhtlus, lasteaiaga suhtlus, lastekaitsepspetsialistiga suhtlus, kui on vaja sotsiaaltöötajaid, siis kaasata sotsiaaltöötaja. Psühhiaatrid, psühholoogid, mis iganes võib seal välja kooruda /.../ olen käinud kiirlaenu kontoris, Wismari haiglas, hasartmängusõltuvused, narkoloogid, seksuoloogid, günekoloogid, kõik arstid, mul ei tule praegu meelde, kindlasti neid on rohkem. (I7)

Lastele toe pakkumise küsimusele vastates sidusid vastajad selle küsimuse eelmise küsimusega lastevanemate toetamisest, sest lastevanemate toetamist peetakse ka laste aitamiseks „laste elu on kindlasti parem, kui on paremad vanemlikud oskused“ (I6). Laste osas toodi välja sarnaseid tegevusi lastevanematele toe pakkumisega nagu emotsionaalne tugi, ära kuulamine, suunamine, juhendamine ning erinevate võimaluste pakkumine läbi teenuspakkujate. Lisaks ka kõik kooli ning lasteaeda puudutav abi. Muus osas räägitakse lastega ka nende tulevikust.

Näiteks kui tema on praegu 9. klassis ja siis ma küsin, et kuidas edasi, et ka sa tead, et gümnaasiumisse on vaja testid teha ja nemad lihtsalt ei tea võibolla mis neid ees ootab ja siis ma selgitan neile, et mida on vaja juba praegu teha, et mitte rikkuda oma tulevikku. (I2)

Tugitöötajad on ka vahendajaks laste ja nende vanemate vahel, kui tekivad tülid või arusaamatused (I2, I6, I7). Oluline on, et lastel oleks keegi, keda nad saavad usaldada.

Tegelikult, kui lapse ümber ei ole usalduslikke suhteid mitte kellegagi, tal ei ole ühtegi täiskasvanut, seda ühte turvalistki mitte, et siis nad hakkavad otsima seda väljaspool kodu ja leiavad selle tavaliselt nendes teistes õnnetutes lastes, kes on ka üksikud ja need üksikute kambad on päris suur probleem. (I6)

Perelele on tagatud mitmeid sotsiaalseid teenuseid, et neid abistada ja eemaldada laste perest eraldamise risk ning lisaks nimetasid vastajad ka palju muid erinevaid pakutavaid teenuseid, mida perelele saab pakkuda. Nagu ka eelnevalt on intervjuueeritavad rõhutanud, et kui vanematel läheb hästi, siis läheb ka lastel hästi ning ka nüüd on enamus välja toodud abistavatest teenustest suunatud rohkem lapsevanematele:

- Psühholoog (I1);
- Kõik riiklikud toetused, jurist ja Rajaleidja (I2);
- Sotsiaaltöötaja, lastekaitse, psühholoogid, psühhiaatrid, vaimse tervise õed (I3);
- Sotsiaaltransporditeenus, võlanõustamine, Toidupank, kohaliku omavalitsuse toetused, Rajaleidja, lastekaitse spetsialist, tugiisik „nende tugiisikutega on see, et neid on keeruline leida /.../“ (I4);

- Sotsiaalne rehabilitatsioon, vanemad saavad eraldi psühholoogilist tuge, Lapsed saavad loovteraapiat, mänguteraapiat, liikumisteraapiat, logopeedi ja eripedagoogi abi ning MDFT teraapiat (mitmedimensiooniline pereteraapia) (I5);
- Võlanõustamine, psühholoogiline tugi, pereteraapia, Rajaleidja on tihti kaasatud laste puhul, sotsiaalse rehabilitatsiooni teenus, erinevate sõltuvustega tegelemine nagu näiteks anonüümsed narkomaanid, Töötukassa, lastel loovteraapia (I6);
- Rehabilitatsiooni teenused ning lastele kunstiteraapia, loovteraapia, eripedagoog, psühhiaater, Rajaleidja. Vanematele ISTE projekt (isikukeskne erihoolekande teenusmudel), psühholoog, toetatud töötamine (I7);
- Lihtsamad teenused on kättesaadavad nagu perelepitus, logopeedid, füsioterapeudid aga keerulisemate juhtumitega on olukord teine.

Ma ei ole näinud täna, et jääks teenuste taha /.../ aga samas kui me räägime sellest, et meil on näiteks noored tüdrukud kes ei tule enam toast välja, ei tule voodistki välja, et siis väga raske on saada nendele mingit abi, sest ükski abi ei tule koju /.../. Pigem keerulisematele juhtumitele on raske teenuseid kätte saada ja täna ka psühhiaater on ikkagi lastele keerulisem /.../ (I8).

Tugitöötajate taju ja arvamus seoses riigi eesmärgiga aidata peresid ja lapsi ning suurendada sellekohast teadlikkust on mitmekülgne. On neid, kes tunnetavad, et riik on võtnud eesmärgiks perede ja laste aitamise ning leiavad, et peredel on palju lihtsam pääseda teenustele ja saada abi (I6) ning samuti on tugisüsteeme tulnud rohkem juurde just koolidesse ja lasteasutustesse (I7). I8 leiab, et „meil on vanemahüvitis, meil on peretoetus, ma arvan, et see on märk, et tegelikult riik toetab. /.../ Nüüd on läinud veits kehvasti sellega, et toetused võetakse vähemaks ja tulumaksu tagastust lapse pealt ei saa enam, see tekitab inimestes pahameelt“. On ka vastajaid, kes tunnetavad, et ennetusele ei pöörata piisavalt tähelepanu riigi poolt, kuna SOS Lasteküla, kes pakub peretugevdusteenust on MTÜ ning saab oma tulu annetustelt ja kui annetajaid ei ole, siis on ka teenusega keeruline (I1, I2).

Riigi toetuse osas on vastajad välja toonud ka teenuste puudumise:

Mina ütlen, et täna ei alga sõltuvus kaheksateistkümnendast eluaastast, tegelikult algab see palju, palju varem aga meil on ainult teatud kohad, kus saab selle

probleemiga tegeleda laps või noor, et meil hakkavad ju sõltuvusprobleemid tegelikult juba väga varakult /.../. Tegelikult tuleks nende probleemidega tegeleda kohe aga sellist teenust, mis võtaks nii noore lapse vastu ja hakkaks sellega tegelema, seda ei ole /.../. Meil on täna KLAT, mis on täiesti suletud /.../ tegelikult võiks olla /.../ mingi vahepealne teenus kuhu saavad pöörduda noored, kellel on suuremaid probleeme. /.../ Puudu on sellistest vahepealsetest teenustest. (14)

Mis puudutab perest eraldamist, siis üks intervjuueeritavatest on välja toonud, et kohus annab mitmeid võimalusi vanematele ennast muuta „kohtunikud ütlevad alati, et me seisame selle eest, et laps kasvaks oma peres ja siis ma näen kui palju võimalusi antakse peredele. Minu arvamus on, et riik annab väga palju šansse võib olla liiga palju šansse“ (12).

Lapsevanematele pakutava toe osas rõhutatakse kuulamisoskust, juhendamist ja suunamist. Tugitöötaja rolli peetakse mitmetahuliseks, kus lisaks emotsionaalsele toetusele pakutakse ka praktilist abi erinevates olukordades. Pere tugitöötajad tegelevad mitmete küsimustega, alates dokumentide vormistamisest kuni ametiasutustega suhtlemiseni. Lastele pakutava toe osas seostatakse see sageli vanemate toetamisega ning tegevused hõlmavad nii emotsionaalset tuge kui ka praktilist abi, näiteks kooli- ja lasteaiaalast toetust. Peredele on tagatud mitmed sotsiaalteenused, et neid aidata ja ennetada laste perest eraldamist.

Tugitöötajate arvamused riigi toetuse ja ennetustegevuse osas on mitmekesised. Tunnetatakse, et riik toetab peresid ja lapsi ning on teinud teenused kättesaadavaks, samas näevad teised, et ennetusele ei pöörata piisavalt tähelepanu ja teenused on kohati puudulikud. Noortele suunatud ennetustöös tuuakse esile, et teenused ei ole paindlikud ning ei arvesta noorte mitmekesiste probleemide ja vajadustega.

2.4. Järeldused ja ettepanekud

Laste perest eraldamisel võib olla erinevaid põhjuseid, kuid olulisemate põhjustena on välja toodud probleemid sõltuvust tekitavate ainete, samuti vägivald ning mured vaimse tervisega (Vseteckova, 2022, lk 992). Käesolev uuring kinnitas, et perest

eraldamise peamiseks põhjusteks on lapsevanemate sõltuvusprobleemid, psüühikahäired ning väärkohtlemine, lisaks on laste hooletusse jätmine, ning vanemlike oskuste puudumine.

Kõikidel inimestel lasub kohustus teatada abivajavast lapsest, kahjuks täiskasvanud ei oska sekkuda, kui näevad näiteks lapsevanemat last karistamas (Anniste *et al.*, 2018, lk 76). Uuringust, mis keskendus riskilaste õigeaegsele tuvastamisele ja tõhusale abistamisele, tuli välja, et sageli ei märgata isegi lastega töötavate asutuste poolt abivajavat last ning seetõttu lastakse probleemidel süveneda väga tõsisteks (Sindi *et al.*, 2022a, lk 12). Käesolev uuring kinnitas, et lastega seotud ohte ei panda õigeaegselt tähele ning muret tekitav asjaolu on see, et märgata ei oska või ei taha just lasteaiad, koolid, perearstid ning naabrid. Samuti selgus uuringust, et kui see info lõpuks jõuab lastekaitсени, siis on olukord juba väga tõsine.

Lastekaitse Liidu poolt korraldatud uuringust tuli välja, et perest eraldamise protsessis ei uurita lapse arvamust ja kui perega tegeleb lastekaitse, siis lapsed ei saa toimuvast alati aru ja on segaduses. Eeldatakse, et lapsed ei suuda ise adekvaatselt oma elus toimuvat hinnata. (Saarnik & Sindi, 2021, lk 37–38) Antud lõputöö intervjuudest selgus, et lapsi kaasatakse otsustusprotsessidesse erinevalt, on peresid, kus seda üldse ei tehta ja on peresid, kus kõik koos arutatakse lastekaitse poolt seatud eesmärgid läbi. Uuringu tulemustest selgus aga, et lapse arvamusega tema elukorraldust puudutavates küsimustes arvestatakse siiski minimaalselt.

Perest eraldamine on lapse jaoks segane ja keeruline olukord ning lapsed tunnevad ennast üksikuna (Mitchell, 2017, lk 2), tekkida võib usaldamatuse tunne ümbritseva suhtes või soov kinni hoida ja kartus lahkuminekku ees (Cohen & Mannarino, 2019, lk 180). Käesolevast uuringust selgus, et oht lapse perest eraldamisele mõjutab nii lapsi kui ka nende vanemaid ning lapse jaoks on tema bioloogilised vanemad väga olulised vaatamata kõigele. Samuti selgus, et lapsed soovivad, et neid kuulatakse ning neil oleks vähemalt üks inimene keda usaldada. Kogu perest eraldamise protsess ja ka kõik eelnev kogetu on lapse jaoks trauma ning traumaga hakkama saamine on lastel erinev.

Lapsi ei kaasata otsuste tegemisse ning nende arvamust ei võeta arvesse, nooremad lapsed tunnevad, et neil ei olegi võimalust ennast väljendada ja nende eest tehakse otsused (Lauri

et al., 2021, lk 221) ning kui lastekaitsetöötajad pöörduvad laste poole, siis pigem igapäevaelu küsimustes (Lauri *et al.*, 2021, lk 219). Käesolevast uuringust selgus, et laste arvamusega arvestamine sõltub suuresti lastekaitsetöötajast ja pere tugitöötaja endi kogemustest perede ja lastega. Pigem lähtutakse rohkem lapsevanemate eesmärkidest ning väiksemate lastega ei pruugita üldse suheldagi. Samuti kinnitas uuring, et lastega räägitakse pigem igapäevaasjadest ja koolist ning lapsi puudutavaid tõsisemaid küsimusi nendega ei arutata. Uuringust tuleb välja, et lastega tõsisematest asjadest peaksid rääkima lastekaitsetöötajad.

Lastekaitsetöötajad ise peavad oluliseks suhtlust lastega ning nende arvamusega arvestamist ja leiavad, et lapsekeskne lähenemine on nende töös peamine (MTÜ Lastekaitse liit, 2018, lk 4), kuid lapse parimat huvi mõistavad last ümbritsevad ametnikud siiski erinevalt (Toros *et al.*, 2014, lk 297). Antud lõputöö uuringust selgus samuti, et kõik osapooled peavad oluliseks lapsekeskset lähenemist ja laste vajadusi, kuid samas selgus intervjuueeritavate vastustest, et rohkem keskendutakse oma töös siiski lapsevanemale ja tema hakkama saamisele.

Oma eluga seotud küsimuste otsustamisel on lastel vähene või puuduv mõju (Lauri *et al.*, 2021, lk 220). Käesolevast uuringust selgus, et lapse arvamusega tema elukorraldust puudutavates küsimustes arvestatakse siiski minimaalselt ning arvestama peaks seda teatud reservatsiooniga, kuna lapsed võivad olla mõjutatavad pakutavatest hüvedest, mis ei pruugi olla nende jaoks alati parim võimalik lahendus.

Lastega peaksid töötama inimesed, kes arvestavad lastega neid puudutavates küsimustes ja on kursis laste õigustega ning oskavad sellest lähtuvalt otsuseid teha (Paron, 2021, lk 656). Antud uuring kinnitas, et pere tugitöötajad ise peavad oma teadmisi laste õigustest piisavaks ning on kursis erinevate seadustega ja on ka neid, kes täiendavad vajadusel oma teadmisi ning vaatavad aegajalt seadustest olulise üle.

Lapse perest eraldamine võib olla laste jaoks erineva mõjuga ning see sõltub paljudest teguritest nagu näiteks lapse eelnevatest kogemustest, teda ümbritsevatest inimestest ning lapsest endast. Sellest lähtuvalt on ka lapse reageering olukorraga hakkama saamisele erinev (Dare *et al.*, 2023, lk 3). Käesolev uuring kinnitas, et lapsed võivad perest eraldamisele reageerida väga erinevalt, mõned kaitsevad oma vanemaid, sest nende jaoks

on vanemad kõige tähtsamad, on ka lapsi, kelle jaoks on perest eraldamise näol tegu kergendusega. Teisest küljest võivad lapsed olla peres toimuvast niivõrd traumeeritud, et see ei mõjuta neid üldse ja on ka lapsi, kelle kaotusvalu on nii suur, et on võrreldav leinaga. Osad lapsed aga ei tea perest eraldamise ohust, sest lastekaitse ei ole nendega sellest rääkinud ning pere tugitöötaja seda ise ei tee.

Lapsele on kõige parem lahendus, et ta jääb oma bioloogilise pere juurde (Sarv, 2021, lk 21) ning perest eraldamist kaalutakse kõige viimasena, kuid see nõuab lapsevanemate toetamist (Sarv, 2021, lk 35). Vanemate toetamine on oluline, sest lapsena kogetu mõjutab inimese elu ka selle hilisemas etapis (Turk et al., 2019, lk 23). Käesolev uuring kinnitas, et lapsevanemate toetamine on väga oluline ning kinnitas ka seda, et lapsevanemad vajavad abi väga erinevates valdkondades ning lapsevanematel on puudu vanemlikest oskustest ja samuti igapäeva toimetustega hakkama saamise oskustest. Abi vajaduse skaala on märkimisväärselt suur ning peretugevduse töötajate põhiline fookus läheb seetõttu lapsevanematele.

Oma töös peaksid lastekaitsetöötajad arvestama pere ressurrsidega ning hindama ära pereliikmete tugevused ning tegema oma otsused laste vajadustest lähtuvalt (Lauri *et al.*, 2021, lk 223). Käesoleva lõputöö intervjuueeritavate vastustest tuli välja, et lapsevanemate toetamist peetakse siiski esmatähtsaks, kuna on arusaam, et kui lapsevanem on õnnelik, siis on ka laps õnnelik. Kuid samas vastasid kõik vastanud, et nende töö on väga lapsekeskne ning lapsest lähtuv.

Õiguskantsler on rõhutanud asenduskodude analüüsis kohaliku omavalitsuse kohustust võtta aluseks oma töös lapse parimad huvid, arvestades sealjuures lapse arvamust. Oluliseks on peetud ka kõigi osapoolte koostööd, et perel oleks võimalik saada kõiki vajalikke sotsiaalteenuseid, et laps saaks jääda oma bioloogilise pere juurde (Õiguskantsleri Kantselei laste õiguste osakond, 2013, lk 8). Uuringust selgus, et kohalikud omavalitsused pakuvad väga mitmeid teenuseid, mis aitavad kaasa perest eemaldamise ohu likvideerimisele, kuid enamus teenustest on suunatud lapsevanematele ja täiskasvanutele.

Heaolu arengukava 2023–2030 koostamise ettepanekus on välja toodud, et laste peamiseks väärkohtlemise põhjusteks on erinevad arusaamad ühiskonnas laste

kasvatamisest ning lapsevanemate vähesed vanemlikud oskused. Samuti ei ole praegune lastekaitseüsteem parim koheseks sekkumiseks ja toimivaks ennetustegevuseks (Sotsiaalministeerium, 2021, lk 8). Lapsevanemad tunnevad ka ise, et nad vajavad abi laste kasvatamisel (Anniste *et al.*, 2018, lk 45), kuid nad ei ole teadlikud abi võimalustest (Anniste *et al.*, 2018, lk 77). Uuringust selgus, et pered suhtuvad abisse erinevalt ning eelnev kogemus juba pakutud abisse on väga oluline, kuna sellest sõltub edaspidine abi vastu võtmine. Mida negatiivsem kogemus, seda tõrksam lapsevanem on, aga kui on positiivne kogemus, siis võetakse abi vastu ja ollakse nõus ka ise panustama. Tugitöötajad on valmis pakkuma vanematele erinevat abi ning suunama neid õigete teenusteni.

Lapse kaasamiseks otsustusprotsessidesse, on oluline tagada lapsele turvaline keskkond ja luua usalduslik side, et laps julgeks oma arvamust avaldada (Kennan, 2018, lk 1998). Uuringust selgus, et selleks, et perede ja lastega usaldusliku suhet luua on oluline anda aega, et omavahel harjuda. Uuringu küsimuste vastustest on välja tulnud, et kui lapsel või perel on negatiivne kogemus, kas lastekaitse, sotsiaaltöötaja või mõne teise abi pakkujaga, siis on väga keeruline usalduslikku suhet saavutada ja koostööd teha.

Riik on võtnud fookuseks ennetustegevuse ja teadlikkuse suurendamise ning lapse abivajaduse õigeaegse tähelepaneku (Sotsiaalministeerium, 2021, lk 9), samuti peetakse oluliseks lapsekeskset lastekaitset ning seetõttu on eesmärk koolitada nii lastekaitsetöötajaid kui ka lapsevanemaid (Sotsiaalkindlustusamet, 2022, lk 9). Antud uuringust tuli välja, et on inimesi, kes tunnevad riigi abi läbi erinevate teenuste, mis peredele on kättesaadavaks tehtud, kuid samas on ka neid, kes leiavad, et riik ei tee piisavalt ja ei panusta. SOS Lasteküla on MTÜ, kes toetub peretugevdusteenuse pakkumisel annetustele, seega leitakse, et see juba näitab, et riik ei panusta piisavalt. Samuti leiti, et on vähe teenuseid, mis lähtuksid konkreetsest vajadusest ja oleksid paindlikumad.

Käesoleva töö tulemustest lähtuvalt teeb töö autor ettepanekud SOS Lastekülale ja kohalikele omavalitsustele.

Ettepanekud kohalikele omavalitsustele:

- arvestada pere abivajaduse hindamisel täpselt, millist rolli keegi pere abistamisel peaks täitma, et ei pandaks kõiki rolle peretugevdusteenuse tugitöötajale;

- sõnastada lastekaitsetöötajate poolt perele seatavad eesmärgid sihipäraselt ning fookuseks eesmärkide seadmisel peab olema lapse heaolu;
- lapse vanusest lähtuvalt selgitada lapsele peres toimuvat ning kaasata laps kõikidesse teda puudutavatesse otsustusprotsessidesse ja seejuures arvestada lapse arvamusega nii palju kui see on võimalik.

Ettepanekud SOS Lastekülale:

- kehtestada selged ja arusaadavad rollid ning vastutusvaldkonnad pere tugitöötajate ja lastekaitsetöötajate vahel, selleks et pere tugitöötajad ei oleks üle koormatud ning saaksid tagada võimalikult lapsekeskse ja lapsest lähtuva pere aitamise;
- koolitada pere tugitöötajaid laste arenguetappidest lähtuvalt lastega suhtlemiseks ning ära tundma ja juhendama lapsevanemaid puuduolevate sotsiaalsete oskuste omandamisel.

Püstitatud kahe uurimisküsimuse abil selgitati autori poolt välja esiteks, et laste seisukohtadega perest eraldamise ennetamisel ei arvestata piisavalt, pigem arvestatakse minimaalselt. Pere tugitöötaja on suunanud kogu oma ressursi lapsevanema abistamisele ning lastega suheldakse ainult igapäevaküsimustes ja peret puudutavatesse oluliste küsimuste aruteludesse neid ei kaasata. Väiksemate lastega suheldakse harva või ei suhelda üldse. Teise uurimisküsimuse uurimisel selgus, et peretugevdusteenuse raames aidatakse lapsevanemaid palju ning väga erinevates küsimustes. Tegeletakse peaaegu kõikide lapsevanemate muredega ning pere tugitöötajad võtavad enda kanda liiga palju rolle ja koormavad ennast kohustustega üle ning seetõttu kaob fookusest laps ja lapsekeskne lähenemine.

Uurimisküsimuste vastustes selgus, et tegelikult on vajadus keskenduda lapsekesksemale tegevusele, kus lähtutakse lapsest ja võimalikest lapsele tekkivatest tagajärgedest ning tegutsetakse lapse huvides, tagades neile turvalise ja stabiilse keskkonna ning võimaluse oma arvamuse väljendamiseks ja osalemiseks otsustusprotsessides. Uuring rõhutab vajadust parema koostöö ning suhtluse järele laste ja perede abistamisel.

KOKKUVÕTE

Käesolev lõputöö käsitleb laste peredest eraldamise ennetustööd ning laste kaasamist nende elu puudutavatesse olulistesse küsimustesse, laste arvamusega arvestamist, lapsekeskset lähenemist ning perele aitamist.

Lõputöö teoreetilises ülevaates toodi välja ennetustegevuse olulisus, lapse heaolu ning samuti perest eraldamise mõju lapsele, lapse õiguste kaitsmine ning abivajavast lapsest teavitamise tähtsus. Tähelepanu juhiti kogemuste pikaajalisele mõjule. Lapse kaasamise osas toodi esile lastekaitsetöötajate ja laste vaheline suhtlus, kus lapse arvamust ei kuulata. Rõhutati vajadust luua usalduslik keskkond ning arvestada laste arvamust otsuste tegemisel. Perest eraldamise ennetamiseks on vajalik vanemate teadlikkuse tõstmine, varajane sekkumine ning tõhus koostöö erinevate osapoolte vahel, et pakkuda perele vajalikku tuge ja abi ning vältida perest eraldamist.

Uuringu läbiviimiseks kasutati kvalitatiivset uurimisviisi ja eesmärgipärast valimit ning viidi läbi poolstruktureeritud intervjuud peretugevdusteenuse pere tugitöötajatega. Intervjuude küsimused koostati vastavalt teooriale ja tuginedes uurimisküsimustele.

Käesoleva uuringu tulemused näitasid, et laste perest eraldamisel on peamisteks põhjusteks vanemate sõltuvusprobleemid, psüühikahäired ning väärkohtlemine, lisaks on oluline faktor laste hooletusse jätmine ja vanemlike oskuste puudumine. Samuti selgus, et perest eraldamise protsessis ei kaasata lapsi piisavalt otsustusprotsessidesse ning nende arvamust ja huve ei võeta alati arvesse. Lastega suheldes keskendutakse pigem igapäevastele asjadele ning olulisemaid teemasid lapsega ei arutata. Uuringust selgus, et vanemate toetamine ja teadlikkuse suurendamine on oluline samm riskide ennetamisel ja lapse heaolu tagamisel. Lisaks on vaja parandada võrgustikutööd, et aidata peresid enne olukorra halvenemist. Murekoht on varajane märkamine, sest tihtilugu ei teatata õigeaegselt abivajavast lapsed või teatatakse siis, kui probleem on juba väga suur. Lisaks tuli välja, et valdav osa teenustest ja tugitöötajate tööst ning ajast kulub lastevanematele ja lapsevanemate spetsiifiliste probleemidega tegelemisele ning laps jääb selle keskel

vajaliku tähelepanuta ning puudub suund lapsekesksema tegevusele, kus on lähtutud lapse heaolust ja lapsele tekkida võivatest tagajärgedest.

Kokkuvõtteks saab öelda, et uurimisküsimused said vastuse ning uuringu eesmärk täideti. Uurimisküsimuste vastustes selgus, et tegelikult on vajadus keskenduda lapsekesksema tegevusele, kus lähtutakse lapsest ja võimalikest lapsele tekkivatest tagajärgedest ning lapse huvides tegutsemisele, tagades neile turvalise ja stabiilse keskkonna ja võimaluse oma arvamuse väljendamiseks ja osalemiseks otsustusprotsessides. Samuti nähtus uuringust, et peretugevdusteenuse raames keskendutakse suuresti lapsevanema abistamisele ning lapsevanemaid abistatakse väga erinevates küsimustes ning lastele keskendutakse vähem. Uuring rõhutab vajadust parema koostöö ning suhtluse järele laste ja perede abistamisel pere tugitöötajate, lastekaitsetöötajate, lapsevanemate ning laste vahel.

Autor leiab, et antud teema on väga oluline ning laste arvamusega arvestamine ja nende kaasamine igas last puudutavas küsimuses on äärmiselt vajalik, et lapsed tunneksid, et nende elu puudutavate otsuste tegemisel kaasatuna. Seega on vajalik selle teema laiem uurimine ning oluline on uurida ka lastekaitsetöötajate vaadet lapsekesksele lähenemisele ning laste arvamusega arvestamisele ja rõhutada arusaama, et lapsed on parimad oma elu asjatundjad, kelle arvamust tuleks otsuste tegemisel olulisel määral arvesse võtta.

VIIDATUD ALLIKAD

- Aabbassi, B., & Benali, A. (2021). The psychological issues of parenatl separation in children. *World Journal of Advanced Research and Reviews*, 9(1), 281–285. <https://doi.org/10.30574/wjarr.2021.9.1.0022>
- Ahas, E. (2015). Kas perest eraldamine on liigne sekkumine perekonna autonoomiasse või üks lapse huve tagavatest meetmetest? *Juridica*, (VI), 397–404. https://www.juridica.ee/article_full.php?uri=2015_6_kas_perest_eraldamine_on_liigne_sekkumine_perekonnaautonoomiasse_v_i_ks_lapse_huve_tagavatest
- Anniste, K., Biin, H., Osila, L., Koppel, K., & Aaben, L. (2018). *Lapse õiguste ja vanemluse uuring 2018*. Poliitikauuringute keskus Praxis. <https://www.praxis.ee/wp-content/uploads/2017/11/Lapsed-vanemad-aruanne.pdf>
- Aps, J., Kalda, L., Pedjasaar, M., Sindi, I., Toomla, A., Tarto, L., & Haljasmets, K. (2022). *Asendushoolduse uuring: TATi tegevuste ja sotsiaalhoolekande seaduse muudatuste mõjude hindamine 2014–2020*. Sotsiaalministeerium. <https://sm.ee/media/2610/download>
- Battaglia, M., Garon-Carrier, G., Côté, M. S., Dionne, G., Touchette, E., Vitaro, F., Tremblay, E. R., & Boivin, M. (2017). Early childhood trajectores of separation anxiety: Bearing on menthal health, academic achievement, and physical health from mid-childhood to preadolesence. *Depression and Anxiety*, 34(10), 857–976. <https://doi.org/10.1002/da.22674>
- Ben-Arieh, A., Casas, F., Frones, I., & Korbin, J. E. (2014). Multifaceted Concept of Child Well-Being. In A. Ben-Arieh, F. Casas, I. Frønes & J. Korbin (Eds.), *Handbook of Child Well-Being* (pp. 1–27). Springer. https://doi.org/10.1007/978-90-481-9063-8_134
- Casas, F. (2019). Kas kõik lapsed on väga õnnelikud? Sissejuhatus laste subjektiivse heaolu teemasse rahvusvahelises vaates. D. Kutsar & K. Raid (toim), *Laste*

- subjektiivne heaolu kohalikus ja rahvusvahelises vaates (lk 6–17). Statistikaamet.
https://www.stat.ee/sites/default/files/2020-07/Laste_subjektiivne_heaolu_kohalikus_ja_rahvusvahelises_vaates.pdf
- Civitta. (2022a). *Analüüs lastekaitsetöö ning lastega töötavate spetsialistide baasõppe kohta laste heaolu tagamiseks, väärkohtlemise märkamiseks ja abivajavast lapsest teavitamiseks*. Sotsiaalministeerium. <https://sm.ee/media/2671/download>
- Civitta. (2022b). *Asendushoolduselt iseseisvasse ellu astuvate noorte uuring*. Sotsiaalministeerium. <https://www.sm.ee/media/2234/download>
- Cohen, A. J., & Mannarino, P. A. (2019). Trauma-Focused Cognitive Behavioral Therapy of Childhood Traumatic Separation. *Child Abuse & Neglect*, 92, 179–195. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2019.03.006>
- Dare, J., Wilkinson, C., Karthigesu, S. P., Coall, D. A., & Marquis, R. (2023). Keeping the family: A socio-ecological perspective on the challenges of child removal and reunification for mothers who have experienced substance-related harms. *Children and Youth Service Review*, 145, Article 106772. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2022.106772>
- Desmond, C., Watt, K., Saha, A., Huang, J., & Lu, C. (2020). Prevalence and number of children living in institutional care: global, regional, and country estimates. *The Lancet Child & Adolescent Health*, 4(5), 370–377. [https://doi.org/10.1016/S2352-4642\(20\)30022-5](https://doi.org/10.1016/S2352-4642(20)30022-5)
- Eesti Vabariigi põhiseadus. (1992). *Riigi Teataja*, 26, 349. *Riigi Teataja I*, 15.05.2015, 2. <https://www.riigiteataja.ee/akt/PS>
- Etikan, I., Musa, A. S., & Alkassim, S. R. (2016). Comparison of Convenience Sampling and Purposive Sampling. *American Journal of Theoretical and Applied Statistics*, 5(1), 1–4. <https://doi.org/10.11648/j.ajtas.20160501.11>
- Hine, L., Meyer, S., McDermott, L., & Eggins, E., (2022). Intrevention Programme for fathers who use domestic and family violence: Results from an evaluation of Caring Dads. *Child & Family Social Work*, 27(4), 711–724. <https://doi.org/10.1111/cfs.12919>
- Jõks, H. (2023). Sotsiaalministeerium otsib koos partneritega võimalusi laste heaolu suurendamiseks. *Sotsiaaltöö*, (3), 10–14.

- Kennan, D., Brady, B., Forkan, C. (2018). Supporting Children's Participation in Decision Making: A Systematic Literature Review Exploring the Effectiveness of Participatory Processes. *The British Journal of Social Work*, 48(7), 1985–2002. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcx142>
- Lagerspetz, M. (2017). *Ühiskonna uurimise meetodid. Sissejuhatus ja väljajuhatus*. Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Lapse õiguste konventsioon. (1996). *Riigi Teataja II*, 16, 56. <https://www.riigiteataja.ee/akt/24016>
- Lastekaitseadus. (2014). *Riigi Teataja I*, 06.12.2014, 1; *Riigi Teataja I*, 06.01.2023, 15. <https://www.riigiteataja.ee/akt/LasteKS>
- Lauri, K., Toros, K., & Lehtme, R. (2021). Participation in the Child Protection Assessment: Voices from Children in Estonia. *Child Adolescent Social Work Journal*, 38, 211–226. <https://doi.org/10.1007/s10560-020-00724-x>
- McConnell, N., Cotmore, R., Hunter, D., & Taylor, J. (2016). *Caring Dads: Safer Children: learning from delivering the programme*. National Society for the Prevention of Cruelty to Children. https://www.kriminaalpoliitika.ee/sites/krimipoliitika/files/elfinder/dokumendid/caring-dads-safer-children-learning-delivering-programme_0.pdf
- Mitchell, M. B. (2018). „No One Acknowledged My Loss and Hurt”: Non-death Loss, Grief, and Trauma in Foster Care. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 35, 1–9. <https://doi.org/10.1007/s10560-017-0502-8>
- MTÜ Lastekaitse Liit. (2018). *Lapsesõbralik lastekaitse – lastekaitsetöötajate vaade*. <https://www.lastekaitseliit.ee/wp-content/uploads/2018/11/Lapses%C3%B5bralik-lastekaitse-lastekaitset%C3%B6%C3%B6tajate-vaade.pdf>
- Paron, K. (2021). Lapse osalemine teda puudutava küsimuse otsustamisel. Kuidas hinnata lapse küpsust ning anda tema arvamusele kohane kaal? *Juridica*, (IX), 647–657. https://www.juridica.ee/article.php?uri=2021_9_lapse_osalemine_teda_puuduta_va_k_simuse_otsustamisel_kuidas_hinnata_lapse_k_psust_ning_anda_t
- Perekonnaseadus. (2009). *Riigi Teataja I*, 60, 395. *Riigi Teataja I*, 06.07.2023, 7. <https://www.riigiteataja.ee/akt/PKS>

- Reinomägi, A., Ehasoo, M., Märk, K., & Sarv, M. (2021). Sissejuhatus. Laste õiguste aluspõhimõtted. D. Kutsar (toim), *Lapsed Eesti ühiskonnas* (lk 8–20). Õiguskantsleri Kantselei. https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/Lapsed-Eesti-Uhiskonnas_kogumik%202021.pdf
- Reinsalu, H. (2023). Heaolu arengukava eesmärk on tagada, et kõik Eesti inimesed on hoitud. *Sotsiaaltöö*, (2), 9–12.
- Saarnik, H., & Sindi, I. (2021). Asendushooldusel kasvavate laste osalemiskogemused nende elu puudutavates otsustes. *MTÜ Lastekaitse Liit*. <https://www.lastekaitseliit.ee/wp-content/uploads/2021/11/Asendushooldusel-kasvavate-laste-osalemiskogemused-2021.pdf>
- Sarv, M., Kasvandik, L., Mürsoo, A., Olm, A., Raag, L.-L., & Tammur, A. (2021). *Laps ja Pere. Lapsed Eesti ühiskonnas*. Õiguskantsleri Kantselei. https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/Lapsed-Eesti-Uhiskonnas_kogumik%202021.pdf
- Sheppard, V. (2020). *Research Methods for the Social Sciences: An Introduction*. Pressbooks. <https://pressbooks.bccampus.ca/jibcresearchmethods/>
- Sindi, I., Lehtme, R., & Toros, K. (2022a). *Kohaliku omavalitsuse ja tugivõrgustiku pakutav abi lapsele ja perele enne kinnise lasteasutuse teenuse (KLAT) osutamist, teenuse ajal ning pärast teenust. Uuringuraport*. Tallinna Ülikool, CIRIC. <https://care-iric.org/wp-content/uploads/2022/11/SIIN-3.pdf>
- Sindi, I., Strömpl, J., & Lust, M. (2022b). *Traumateadlik asendushooldus. Kirjanduse, koolitusprogrammide ning laste otsuste hooldajate kogemuste uuringu aruanne*. Tervise Arengu Instituut. https://www.tai.ee/sites/default/files/2022-05/Traumateadlik%20asendushooldus_uuringu_aruanne.pdf
- SOS Lasteküla. (s. a.). *Ennetustegevus SOS Lastekülas*. <https://sos-lastekyla.ee/abivajav-laps/ennetustegevus/>
- SOS Lasteküla. (2023). *Majandusaasta aruanne*. https://sos-lastekyla.ee/wp-content/uploads/2023/10/SOS_Lastekula_Eesti_Uhing-aruanne_2022.pdf
- SOS Children's Village International. (2023). *The Care Effect. Why no child should grow up alone*. https://www.sos-childrensvillages.org/getmedia/cbf6820c-e8ab-4940-8e67-4618d19fe098/SOS_Childrensvillages_The-Care-effect_English.pdf

- Sotsiaalhoolekande seadus. (2015). *Riigi Teataja I*, 30.12.2015, 5. *Riigi Teataja I*, 14.12.2023, 3. <https://www.riigiteataja.ee/akt/SHS>
- Sotsiaalkindlustusamet. (2023). *Lapse heaolu hindamise käsiraamat*. <https://www.lasteabi.ee/et/kasiraamat>
- Sotsiaalministeerium. (2023). *Heaolu arengukava 2023–2030*. <https://www.sm.ee/sites/default/files/documents/2023-04/Heaolu%20arengukava%202023-2030.pdf>
- Sotsiaalministeerium. (2021). *Heaolu arengukava 2023–2030 koostamise ettepanek*. <https://www.sm.ee/heaolu-arengukava-2023-2030#arhiiv>
- Sotsiaalministeerium. (2020). *Vaimse tervise roheline raamat*. https://www.sm.ee/sites/default/files/news-related-files/vaimse_tervise_roheline_raamat_0.pdf
- Strömpl, J. (2022). Traumateadlik elulootöö asendushooldusel kasvavate laste identiteedi toetamiseks. *Sotsiaaltöö*, (3), 60–69.
- S-Veeb. (2023). *Aruandekataloog. Lastekaitse kohalik omavalitsuse üksuses (kehtiv) [andmebaas]*. Sotsiaalministeerium. https://sveeb.sm.ee/index.php?tid=14nRT_QlytbPejrPTTk-zmlRxbcPbrznlk15Pe
- Talvik, A. (2023). *Vanemlusprogramm „Imelised aastad“ 2022. aasta tulemused*. Tervise Arengu Instituut. <https://www.tai.ee/et/valjaanded/vanemlusprogrammi-imelised-aastad-2022-aasta-tulemused>
- Thomson, A. R., Simpson, A. J., & Berlin, J. L. (2022). Taking perspective on attachment theory and research: nine fundamental questions. *Attachment & Human Development*, 24(5), 543–560. <https://doi.org/10.1080/14616734.2022.2030132>
- Toros, K., Valma, K., & Tiko, A. (2014). Interpretation of the Principle of „Best interests of the Child” in the Context of Inter-Parental Child Custody Disputes: Case of Estonia. *Journal of Social Welfare and Human Rights*, 2(1), 289–303. https://jswhr.thebrpi.org/journals/jswhr/Vol_2_No_1_March_2014/17.pdf
- Turk, P., Kasvandik, L., & Suurväli, S. (2019). Vanemluskoolitused aitavad last ja lapsevanemat. *Sotsiaaltöö*, (3), 22–26.

- Umberson, D., & Thomeer, B. M. (2020). Family Matters: Research on Family Ties and Health, 2010 to 2020. *Journal of Marriage and Family*, 82, 404–419. <https://doi.org/10.1111/jomf.12640>
- Vseteckova, J., Boyle, S., & Higgins, M. (2022). A Systematic review of parenting interventions used by social workers to support vulnerable children. *Journal of Social Work*, 22(4), 992–1030. <https://doi.org/10.1177/14680173211037237>
- Õiguskantsleri Kantselei laste õiguste osakond. (2013). *Asenduskoduteenuse analüüs*. https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/asenduskoduteenuse_analuus.pdf
- Õunapuu, L. (2014). *Kvalitatiivne ja kvantitatiivne uurimisviis sotsiaalteadustes*. Tartu Ülikool. DSpace. <http://hdl.handle.net/10062/36419>

Lisa 1. Intervjuu kava

Uurimisküsimus: Kuidas arvestatakse laste seisukohtadega perest eraldamise ennetamisel?	
Intervjuu küsimused	Allikad
Millised on laste perest eraldamise põhilised põhjused?	Vseteckova, 2022, lk 992
Kuidas toimub laste õigustega arvestamine ja lapse arvamuse küsimine?	Saarnik & Sindi, 2021, lk 37-38
Kuidas mõjutab last ja pere oht perest eraldamisele?	(Mitchell, 2017, lk 2)
Kuidas kaasatakse lapsi last puudutavates küsimustes otsustusprotsessidesse?	Lauri <i>et al.</i> , 2021, lk 219
Kuivõrd lapsekeskne ja lapsega arvestav on pere aitamine?	MTÜ Lastekaitse liit, 2018, lk 4
Kuidas arvestatakse lapse arvamusega tema elukorraldust puudutavates küsimustes?	Lauri <i>et al.</i> , 2021, lk 220)
Uurimisküsimus: Kuidas abistatakse lapsi ja pere peretugevdusteenuse raames?	
Intervjuu küsimused	Allikad
Kui teadlik Teie olete laste õigustest?	Paron, 2021, lk 656
Kuidas märgatakse õigeaegselt lastega seotud ohte?	Sindi <i>et al.</i> , 2022, lk 12
Kuidas Teie tulete toime lastega, kes on eraldamise võimalikkusest teadlikud? Kuidas saate nendega hakkama, kui nad on emotsionaalsed?	Dare <i>et al.</i> , 2023, lk 3
Millist tuge on Teil võimalik lapsevanematele pakkuda?	Turk <i>et al.</i> , 2019, lk 23
Millist tuge on Teil võimalik pakkuda lastele?	
Millised sotsiaalsed teenused on tagatud perele, et abistada pere ja eemaldada lapse perest eraldamise risk?	Õiguskantsleri Kantselei laste õiguste osakond, 2013, lk 8
Kuidas pered suhtuvad pakutavasse abisse?	Anniste <i>et al.</i> , 2018, lk 45 ja lk 77
Kuidas Te tunnete kuivõrd keeruline on peredega kontakti saavutada ja usalduslikku suhet luua?	Kennan, 2018, lk 1998
Kuidas kajastub Teie töös arusaam, et riik on võtnud eesmärgiks aidata peresid ja lapsi ning suurendada sellekohast teadlikkust?	(Civitta, 2022a, lk 9)

SUMMARY

PREVENTING CHILDREN FROM SEPARATION FROM FAMILIES: THE CASE OF THE SOS CHILDREN'S VILLAGE FAMILY STRENGTHENING PROGRAM

Angela Adamson

The Estonian government prioritizes developing services that strengthen family relationships and parental education. However, local governments often fail to prioritize prevention, leading to late intervention when children need help. Children removed from families and placed in foster care frequently experience trauma, requiring significant support to build trust. National regulations emphasize the child's best interests and a child-centered approach. However, concerns exist regarding the limited consideration of children's views in preventing family separation. Key issues are insufficient support provided to children and families through family strengthening services. Lack of child and family involvement in case management and limited opportunities for child protection workers to offer solutions.

Based on the above, the research problem is the prevention work of separating children from families, which is not child-centered and does not take into account the needs of the child. This analysis will inform recommendations for a more child-centered approach to preventive work for SOS Children's Village and local governments. The research addresses two key questions:

- How are children's views taken into account when preventing family separation?
- How are children and families helped within the family strengthening service?

The research was conducted using a qualitative approach involving semi-structured interviews with SOS family support service support workers to gain deeper understandings of their experience and perspectives. The study draws on international

research, Estonian legislation, and other child-centered and child wellbeing-focused resources.

Chapter one provides an overview of child separation from families, child involvement in the separation process, and its impact on children's futures. Chapter two delves into the SOS family strengthening service, the importance of children's views in legislation, research methods, and findings. The research reveals that children's views are not consistently considered during preventive work for family separation. Children and families require more comprehensive support from the family strengthening service.

Based on the study's findings, there would be recommendations to local government and SOS Children's Village. Local governments should clearly define roles between family support and child protection workers, set child – centered goals, and involve children in decisions while explaining situation. SOS Children's Village needs to establish clear roles and responsibilities, and train their family strengthening workers in child communication and supporting parents with social skills development.

A more child-centered approach to preventing family separation can potentially reduce the number of children removed from their families and improve their long-term outcomes. Further research is recommended to explore child protection workers perspectives on child-centered approaches and children's views, and the effectiveness of interventions that prioritize children's opinions in preventing family separation.

This thesis emphasizes the importance of a child-centered approach in preventing family separation. By incorporating children's views and prioritizing their needs, stakeholders can work together to strengthen families and ensure positive outcomes for children.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Angela Adamson,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „Laste perest eraldamise ennetamine SOS Lasteküla peretugevdusteenuse näitel“, mille juhendaja on Kandela Õun, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Angela Adamson

16.05.2024